

ՎԻՇԱՊԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԳԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

(ՆԱԵՒ ՓԻՒՆԻԿ ԵՒ ԱՐԾԻՒ)

(Շար. տեղ. բողոք. 1931 էջ 259)

Ինչպէս ներկայիս անցեալին մէջ ալ կրօնքը նիւթացուած է, պարզ աչքով շօշափուելու, պատկերացուելու, տեսնուելու համար: Արհեստական եւ արուեստական բարձրագոյն ուժերը մարդկութեան շարքերէն յառաջացած են ձուլելու կերտելու համար կրօնքին նիւթական երեւոյթը, ներշնչուելով բարձրաթիւ հոգիէն: Ոսկի, արծաթ, զանազան մետաղներ, փայտ, քար, վերջապէս նիւթը, ամէն ատեն, ամէն տեղ օգտագործուած, ծառայեցուած է նիւթականացնելու համար կրօնքը իր ամէն կարելի կերպերով: Քրիստոնեան խաչին մէջ տեսած է այն որ հեթանոսը կը տեսնէր Վիշապին, ցուլին կամ որեւէ ուրիշ պատկերացման մէջ: Նիւթացման մէջէն Հոգին կը պաշտէին: Եւ Վիշապ գաղափարն ալ պէտք էր նիւթանար, տեսնուէր: «Քրիստոսէ առաջ հինգերորդ եւ չորրորդ հազարամեակներուն, երբ աշխարհի քաղաքակրթութիւնը սահմանափակուած էր մեր բնիկ նախնեաց սերունդներուն մէջ, եւ ասոնց միջոցաւ կը տարածուէր Աղլան տեանէն մինչեւ Խաղաղականը՝ Եւրոպայի ու Ասիոյ լայնածաւալ երկիրներուն մէջ, Անագապոլիսի Շրջանին ծածկող այդ իսկապէս մեծ քաղաքակրթութեան բովանդակ ուրրտներուն մէջ, Օձը ու Վիշապը կը տիրապետէին գերիշխան: Նոյն իսկ այսօր մենք կարող ենք, հնագիտական հրաշալի յայտնութեանց շնորհիւ, մեր Մայրապաշտ եւ Արեւապաշտ ու Օձա-

պաշտ նախնեաց գաղթաշարժերուն անկորնչելի հոյակերտ հետքերը նշմարել Մեծն Բրիտանիոյ կղզիներէն սկսեալ մինչեւ Հնդկաստան ու Չինաստան եւ կեդրոնական Ամերիկա: Բոլոր այս երկիրներու հին մեհեանները, որ նոր ի նորոյ յարուած թիւն կ'առնեն իրենց բազմահազար տարիներու գերեզմաններէն, համակ թաթախու են Արեւապաշտութեան, Մայրապաշտութեան եւ Օձապաշտութեան անթիւ անհամար պաշտամունքի առարկաներով: Եւ չէ կարելի աւելի ցցուն եւ ստոյգ չափանիշ մը գտնել զանազան կրօններու ծագումը որոշելու համար, քան նկատել թէ Օձը կամ Վիշապը ինչ դիրք կը զբաւէ անոնց իւրաքանչիւրին մէջ: Որովհետեւ, ինչպէս Լսինք, Օձը իբրեւ Թշնամի ու Չար ոյժի մը ներկայացուցիչը կը համարուի Արիական կամ Սեմական ծագում ունեցող կրօններու մէջ»¹: Չկենանք յարգոյ հեղինակին քիչ մը խանդավառ տողերուն վրայ, որուն Օձապաշտութիւն բառը միայն Վիշապապաշտութիւն ձեւով տանելի է Հայոց՝ եւ իրենց նախաբնիկ նախորդներուն՝ տեսակէտով, եւ միայն նկատի առնենք թէ պաշտամունքի առարկաներուն եւ քանդակներուն մէջ Վիշապն ալ ներկայացուած էր: Ասոր մէկ աւելի որոշ ապացոյցը ուսումնասիրութեանս սկիզբը ներկայացուած Սարգոնի

1. Լոյս, 1927, թիւ 1, էջ 33-34. Մ. Մինասեան:

կողմէ Ասոր աստուծոյ գրուած նամակին ցանկին մէջ է, ուր կը թուուի Ուրարտական Խալտիսի տաճարէն կողոպտուած իրերուն կարգին «ոսկեծոյլ կերպը Ապուպուի կամ Ջրհեղեղի-Վիշապին, մարդու ձեռքի մը վրայ նստած», նաեւ «12 արծաթ վահաններ զարդարուած... Ապուպուով»: Անտարակոյս Հայ հիւսողը կամ բանողը եւ իր գծագրիչները տաճարին վարագոյրներուն, ծածկոցներուն, կրօնական զգեստներուն, եւ նաեւ գորգերուն մէջ գործածեցին Ապուպուն կամ Վիշապը, եւ հետզհետէ եղաւ գծածեւ մը որ իր բարի նշանաբանով ժողովրդականացաւ տարածուեցաւ նախնայոց մէջ, ասիկա Արիական որեւէ շարժումէ շատ առաջ սկսած էր արդէն: Արիականը որ փորքաթիւ տիւրապետող դասակարգ մըն էին, կամ անհոգութեամբ կամ տգիտութեամբ եւ կամ արհեստից մէջ իրենց անձեռնհասութեամբ, չկրցան Վիշապը բուն ժողովրդեան արհեստական դասակարգէն դուրս հանել: Արիական ազդեցութիւնը ըստ իս Գրիստոսէ 500 տարի առաջ միայն սկսաւ, կրօնքի, լեզուի եւ որով զրականութեան մէջ ի Հայաստան: Անոնց Վիշապաքաղ Վահագնը այդ դարերուն կերպաւորում եւ ստեղծագործումը միայն կրնայ ըլլալ: Իսկ Հայ արհեստները ու արուեստները որոնք աւելի աշխարհական էին լեզուին եւ գրականութեան նման շուտով տեղի չտուին Արիականացման. քիչ աւելի վերջ պիտի տեսնենք թէ Սեմականացումը (կրօնքին, Քրիստոնէութեան միջոցաւ) նուազ յաջողութիւն ունեցաւ նոյն իսկ կրնամ ըսել արուեստից մէջ (ինչպէս գորգաշինութեան) ձեռք բերուած յաջողութիւնը երրորդական իսկ չէր:

Վիշապը հին Հայ գորգաշէնին կը հայթայթէր գծածեւի առատ նիւթ եւ աղբիւր, անոր երեւակայութեան անկապտող հանգամանքով, կը խորհրդանշէր խէր-բարաքեաթ, բարութիւն, առատութիւն, շէնութիւն եւ ինչպէս որ ցոյց պիտի տամ՝ Գորգը իր Վիշապով նոյն իսկ օգնական սեպուեցաւ մայրութեան, տղարեքի, ամ-

լութեան. նման սրբագործ նշանին, խաչին, մասունքներուն, գրքին:

Ըստ Հաուլէյի «Հաւանարար հնագոյն կտորները (=Աշխարհի հնագոյն ծանօթ գորգերը) որ մնացած են՝ Վիշապ կապերտներ կոչուածներն են որոնք, կը համարուի թէ արտադրուած էին ԺԴ դարէն ԺԷ դար եւ հաւանարար աւելի կանուխ»¹: Ժամանակամիջոցը որ կու տայ կարելի է փոփոխել, եւ ըստ իս պէտք է աւելի ետ մղել: Ստիպուած եմ այս կարծիքին հետեւիլ երբ նկատի կ'առնեմ Վիշապ գորգերու վիշապաձեւ գծագրութեանց զարմանալի զարգացումը եւ ապշեցնող տարբերութիւնը երկու նոյնածին գծագրութեանց մէջ: Հնութեան կարգով նախ առնել ստիպուած եմ Պերլինի Բայգըր Պրէտէրիք թանգարանին նշանաւոր գորգը:

Շատ անօրինակ կապերտ մըն է այդ կտորը, զոր ինքս ալ շօշափելու եւ քննելու առիթ ունեցայ: Հաուլէյ կը հաւաստէ թէ գորգը կը նմանի Խալտիոյ Սիենա քաղաքին հիւանդանոցին որմանկարին (Wedding of the Foundling գծուած Domenico Di Bartaloէ մօտաւորապէս 1440ին) մէջը գծուած գորգին, եւ կ'աւելցնէ. «Եւ կարելի է եզրակացնել իրաւացիօրէն որ այս վերջին գորգն ալ ատկէ շատ վերջը չէր գծուած: Նոյն իսկ անոր նկարագիրը ենթադրել կու տայ որ այդ գորգը կամ ուրիշ մը որմէ ընդօրինակուած էր՝ շատ աւելի հին էր: Իւրաքանչիւրը մօտաւոր քառակուսիները կը պարունակեն ութանկիւններ, որուն մէջ դեղին յատակի մը վրայ ներկայացուած է առասպելական պայքարը Վիշապին եւ փիւնիկին որ ընդունուած էր իբր միակ (=չինական) զինանշան»²: Գորգը իրապէս կոշտ բանուածք մը կը ներկայացնէ, հաւանարար արդիւնքը աննշան հիւսողի մը: Հիւսուելու թուականը կ'լինայ 1440էն առաջ, եւ կը ներկայացնէ Հայ գորգի վիշապ գծածեւը որ կը գործածուէր Արաբական ազդեցութեան շրջանէն առաջ:

1. Oriental Rugs 1927 էջ 91. — 2. Այդ էջ 92.

Գծագրութեան նախնական պարզութիւնը խառնակուած կ'երեւի. ոչ կազմը, եւ ոչ իսկ կրկնութիւնները կանոնաւոր են, այլ ցոյց կու տան խակ օրինակող ձեռք մը, մինչ բնագիրը՝ որքան որ այս օրինակէն կրնանք դատել՝ ունէր համաչափ բաժանումներ եւ գծագրութիւններ: Մէկ խօսքով կը հաւատամ թէ մեր ձեռքը հասածը ԺԳ-ԺԴ դարու օրինակ մըն է որ վերջին արձագանգը կարելի է սեպել ատոր նման արուեստին: Այս գծարուեստը պէտք էր որ զարգացած ըլլար Նախաքրիստոնէական եւ յետ — քրիստոնէական սկզբնական շրջանին, Պարթեական Արշակունի հարստութեան ի Հայս մուտք գործելէն վերջ սկսելով, մինչեւ Քրիստոնէութենէ վերջ Արաբական տիրապետութեան՝ եւ աւելի լաւ եւս է ըսել՝ ազդեցութեան երեւիլը ի Հայս. այսինքն մինչեւ Բ-Թ դար, երբ անկէ վերջ միայն Հայաստանի խուլ անկիւններուն մէջ հագուադէպօրէն եւ խաւօրէն շարունակուեցաւ կրկնուիլ: Այս վերջիններէն էր Սիենայի ԺԵ դարու կտորը (նկարուած պատկերի մէջ) եւ Պերլինի թանգարանի նմոյշը:

Հնագոյն Հայ արուեստը, իր գիծերուն խորհրդանշանակութեան մէջ մեծապէս զարգացած, պահած է անօրինակ պարզութիւն մը որ շատ աւելի գեղարուեստական է քան յաջորդող ճոխ, այլ խճուղուած արուեստը: Այս արուեստի ժուժկալութիւնը գորգերու գծագրութեանց մէջ ալ տիրապետող էր: Պարզութեան տիրապետութիւնը, որ բնապաշտիկ պարզութիւն չէր, շարունակուեցաւ մինչեւ Արաբական ազդեցութեան ի Հայս երեւիլը, մօտաւորապէս Բ դար, անկէ վերջ Արաբական ճոխասիրութիւնը եկաւ տիրապետել Հայկական գորգերուն մէջ, որ դժբախտաբար Հայացած քրիստոնէութեան պաշտպանութիւնը չէր վայելեր, ինչպէս որ ճարտարապետութիւնը, մանրանկարչութիւնը կը վայելէին: Հայկական գորգերը Արաբական ճոխասիրութենէն ազդուած սակայն պահեցին իրենց աւանդական ստեղծագործութիւնը եղող գծաձեւերը, թէեւ

վիշապէն խլուեցաւ իր տպաւորիչ մենաւորութիւնը, սակայն վիշապը չանհետացաւ, գոնէ մինչեւ ԺԶ դար, երբ Հայկական արուեստները երկրին տիրապետող անտանելի պայմաններուն տակ սկսան նահանջել, այն ատեն Արաբական ազդեցութեան տակ իսկ գոյութիւն ունեցող վիշապ գծաձեւ ճոխացած արուեստը ինչպէս իր արուեստական եւ արհեստական բարձրութենէն՝ Գոհարեան տիպի գորգերու արտադրութեան մակարդակին: Վիշապը թէեւ ինկած էր իր բարձրութենէն սակայն Արաբ ազդեցութեան եւ քրիստոնէայ (երկրաչափական, մանուածապատ) ներշնչումներու ներքեւ իսկ պահեց երկրորդական, երրորդական դերը մը գորգի գծաձեւերու ամբողջութեան մէջ. այս դիրքը ԺԶ-ԺԷ դարէն վերջ հետզհետէ, եւ գոհարեան տիպի շրջանին սկիզբը վիշապը հետզհետէ չքանալու չափ անճանաչելի եւ աղաւաղեալ եղաւ: Այս վատասերման պատճառները մէկ հատ կամ մէկ տեսակ չէր այլ բազմաթիւ եւ զանազան, որոնք շօշափած եմ ուսումնասիրութեանս զանազան մասերուն մէջ. միայն կը կրկնեմ թէ վիշապապաշտութեան դադարումը գլխաւորներէն մին էր:

Քիչ վերը խօսած ատենս վիշապին մասին կ'ըսէի թէ Հայկական վիշապինը «բնապաշտիկ պարզութիւն չէր», ատով կ'ակնարկէի Հայկական վիշապին գլխովին տարբերիլը Չինական վիշապ-գծագրութեանց հետ: Ասոր բաղդատութեանը համար երբ դիտենք Չինական վիշապի մը նկարը, Հայ վիշապին եւ Չինական վիշապին մէջ անկապակից տարբերութիւն կը գտնենք, մերինը ըլլալով բոլորովին արուեստական ստեղծագործութիւն մը այդ գաղափարին, մինչ Չինականը կը ներկայացնէ բնապաշտ գծերով վիշապ մը, այնքան որ տեսնողը վայրկեան մը կը հաւատայ թէ աշխարհի վրայ վիշապ կենդանի մը կայ:

Տարակոյս չունիմ թէ հին ատենները Հայք կեդրոնական Ասիոյ եւ գոցէ Չինաստանի հետ յարաբերութիւն ունէին. յարա-

բերութիւններ որոնց մասին ակնարկութիւններ, աւանդութիւններ չեն պակսիր մեր մատենագրական պատմութեան մէջ: Վրթանէս քերթող կը վկայէ թէ Է դարուն Հայաստան կը բերուէր Լայքա կամ Ղայքա կարմիր ներկ մը որ շիկափոկ պատրաստելու կը գործածուէր. այս ներկը՝ ինչպէս որ կը հաւաստուի, միայն Հընդ-կաստանէն կը ներածուէր, եւ աւելցընեմ որ շիկափոկն Հայաստանի ծանօթ էր Արտաշէս աշխարհակալի ժամանակներէն, եւ ատոր փաստ է Խորենացոյ մօտ յիշուած Գողթան երգերէն Արտաշէսի եւ Սաթրկան վէպը: Գարձեալ Վրթանէս կը յիշէ փղոսկրին Հայաստան ներմուծուիլը «ի յերկրէն բարբարոսաց», ըստ իս յերկրէն Հեղիպց, եւ փղոսկրն ալ Հայաստանի մէջ Քրիստոսէ առաջ 714ին կը գտնուէր, եւ փղոսկրէ տարբեր իրերու կարգին նաեւ Ուրարտական փղոսկրէ մահճակալ մը Սարգսնի աւարին մաս կազմեց. այս տրւեալներով գոցէ կրնանք հետեցնել թէ Ք. Ա. 714 տարի, Հայք կամ աւելի լաւ Ուրարտացիք Հնդկաստանի հետ կը յարաբերէին եւ փղոսկր կը ստանային ինչպէս նաեւ Լայքա: Գալով Մամիկոնեաններու ճինաց աշխարհէն եկած ըլլալու աւանդութեան, նման ծանօթ ակնարկութիւններ կը ներկայացնեն պրպտուելի եւ քննուելի նիւթերու շարք մը որոնցմէ կարելի պիտի ըլլայ արժեքաւոր տեղեկութիւններ ստանալ: Բայց արդի քննադատները Հայկական գորգերուն մէջ վիշապին (եւ միջին ասիական ուրիշ արուեստի նմանութեանց) մասին կ'ըսեն որ աւելի վերջին շրջաններու արդիւնք է, որով վիշապը եւ ուրիշ մանրամասնութիւններ Հայկական գորգերուն մէջ երեւցան Մոնկոլ արշաւանքներուն ի Հայաստան հասնելէն վերջ, ԺԶ-ԺԴ դարերուն: Իսկ ուրիշներ, օր. «Մ. Ա. Բիկլ կ'ենթադրէ թէ այս գորգերը Օքսուս գետին արեւելեան հողամասին (Transoxiane) մէջ ծագում առած էին, եւ ապացուցած է նաեւ իր վերոյիշեալ կարծիքը»¹. Եւ սակայն հակառակ որ Բիկլ, Ա(րմենակ) Ս(ազըզեան)ի համար

հաստատած է իր այս կարծիքը, վերջինս կու տայ դարձեալ այս վարկածը խնդրոյ նիւթ ընել:

«Մ. Մարթէնի այն հաւատքը թէ այս գորգերը չինական օրինակներէ ներշնչուած են՝ ինծի երկրայելի կը թուի: Չանոնք զարդարող կենդանիներու չափազանց պայմանադրական ոճէն կը հետեւի թէ՛ երբ վիշապի խօսք կ'ըլլայ, ենթադրութիւն մըն է այդ. իսկ զալով փիւնիկին՝ ասիկա ինծի երեւակայական կը թուի, ինչպէս նաեւ մեծագոյն մասը այն անասուններուն, զոր անոնց մէջ տեսնել կը կարծեն: Բայց եթէ նոյն իսկ ընդունինք թէ այդ չինական առասպելային կենդանիները սոյն հայկական գորգերուն վրայ կարելի է զանազանել, այս կերպով Չինաստանի ուղղակի ազդեցութիւնը հաստատուած չ'ըլլար, քանի որ պարսկական արուեստը, մանաւանդ Մոնկոլեան շրջանին, իրր միջնորդ ծառայած կրնայ ըլլալ: Գալով որոյ առ զոյգ շարուած եւ յիւսկան ոճով կենդանիներուն, պէտք է դիտել թէ բոլոր արուեստներէն չինականը ամենէն անհամաչափը, եւ ամենէն բնապաշտն է, եւ թէ սոյն զոյգ առ զոյգ շարուածքը՝ իրրեւ զուտ արեւելեան աւանդութիւն մը նկատելու է: Յետոյ անպատշաճ կերպով արմաւենեակ (palmette) կոչուած զարդին գալով, որ ուրիշ բան չէ այլ պայմանադրական ոճով գծագրուած չինական լուտասը, ինչպէս որ թուրք ծաղկողներուն մինչեւ հիմա պահպանած խաբոյսի անունը կ'ապացուցանէ, վիշապին եւ փիւնիկին մասին նախընթաց դիտողութիւնը անոր եւս կարելի է պատշաճեցնել»²: Ա. Ս. ի այս հաւատածին ինչ ինչ կէտերուն մասին դիտողութիւններս: Վիշապին ենթադրութիւն մը ըլլալուն կամ չըլլալուն մասին նախապէս խօսեցայ ցոյց տալով որ ենթադրութիւն մը չէ անոնց Հայկական գորգերուն մէջ գոյութիւն ունե-

1. Հայկական գորգերը. — Ա. Ս. — Շանթ Կ. Պոլիս 1919 էջ 420, Հմտ. Tapis d'orient de Musée Commercial de Wienne. — 2. Շանթ էջ 420.

նալը, այլ փաստուած իրականութիւն: Գալով փրկելին մասին, առ այժմ կ'անցնիմ, նպատակ ունենալով ուսումնասիրուած թեանս վերջը վերադառնալ: Իսկ լոտոսը (lotus) ըստ իս Զինաստանէն չենք առած այլ Եգիպտական կամ աւելի հաւանական նութեամբ Ասորական քաղաքակրթութեանէն, ինչպէս որ նախ Յոյները եւ յետոյ Հռոմէացիք կամ Իտալացիք ալ փոխ առին, որոնցմէ անցաւ Պարսկական հին արուեստին: Ա. Ս. ի հետ համամիտ եմ որ Զինական անհամաչափ եւ բնապաշտ

Դրամ Մեծ Տիգրանի

արուեստը կը տարբերի գլխովին Հայկական ոչ բնապաշտ եւ համաչափ արուեստէն, ուր կրկնութիւնը՝ համաչափօրէն կը տիրապետէ. եւ ես համամիտ չեմ որ Զինականէն Հայկականին վրայ եղած որեւէ ազդեցութիւն Պարսկականին միջնորդութեամբ եղած ըլլայ. ահա թէ ինչու:

Արդարեւ Պարսիկ արուեստին գրական-բանաստեղծական ճիւղը ազդեց մեր գրականութեան այդ ճիւղին վրայ, իրաւ է նաեւ որ միայն այդ ճիւղը նկատելի կերպով գոյութիւն ունեցաւ եւ զարգացաւ մեր մօտ, մեր կոստանդին Երզնկացիները, Յովհաննէս Թլկուրանցիները, Խաչատուր Կեչառեցիները, Գրիգորիս Աղձամարցիները, Քուչակները, Ֆրիկները, Առաքելները՝ մանրանկարները կ'երեւան խայամի, Հաֆըզի, Սաատի, Ճամիի, Ասարի, Աղզարի, եւայլն Պարսիկ բանաստեղծներուն,

ու ասիկա ունէր իր պատճառը: Հայկական տաղասացական այս արուեստը զարգացաւ ԺԳ դարուն եւ անկէ վերջ մինչեւ ԺԶ դար տեւելով: ԺԳ դարէն առաջ արդէն Պարսիկ տաղասացական արուեստը զարգացած եւ իր բարձրութեան հասած էր. որուն ինչ ծագում ունենալը հոս նշանակութիւն չունի. սա որոշ է որ բացարձակապէս տիրապետող Պարսիկ-թուրք-Մոնկոլ-թաթար Մահմետական միակ գրականութիւնն էր, ըլլալով նաեւ գոյութիւն ունեցող միակ գրականութիւնը այդ հողամասին մէջ, եւ գրականութեան ծաւալի Հայը պէտք ունէր գրական ալի մը՝ գոհացնելու համար իր ճաշակի պապակը. տրուած քաղաքական պայմաններուն տակ ստեղծագործել կարելի չէր: Բիւզանդականը եւ քրիստոնեայ Ասորականը մեռած, մարած էին: Արաբականը նոյնպէս հին, եւ մնացած ըլլալով գիտութեան յատուկ, որով անմատչելի էր եւ դժուարիմաց իր խրթին լեզուով, դժուարիմաց նիւթերով, գրեթէ տաղասացին անմարսելի. անդին կը մնար Պարսկականը, աշխարհագրական կերպով մօտ, լեզուաւ եւ գաղափարներով ծանօթ եւ դիւրահասկնալի, տուն տալով փրկիսփայտութեան մը որ միւլթարիչ էր, մեր հոգեկան-բարոյական փրկուածի այդ շրջանին որ ԺԳ դարէն սկսեալ պատմական տխուր դէպքերու շարքով մեր աւանդական բարոյապաշտութիւնը եւ հոգեպաշտութիւնը մահացու կերպով հարուածուեցաւ եւ մենք մեր իղձերուն, երազներուն, գիտութիւններուն հակասող դառնադէտ իրական երեւոյթներուն ազդեցութեան տակ ճնշուեցանք փնտռելով նոր յեցակէտ մը, նարեկացիէն, Ներսէսներէն վերջ. ասիկա գտանք ԺԳ դարէն յետոյ ու հետեւեցանք Պարսիկ իրապաշտական, աշխարհիկ գրական արուեստին, ուժ տալով մեր տաղանդին այս ուղղութեամբ ելքին. ասիկա ամենէն դիւրինը գտանք կամ կարծեցինք գտած ըլլալ:

(Շարունակելի)

Յ. ԲԻԻՐՏԵԱՆ

ԽԱԼՏԷԱԿԱՆ ԱՆՏԻՊ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

ՎԱՆԻ Ս. ՊՈՂՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՄԷՋ՝

Խալտէական արձանագրութեան վերաբերող նիւթերուն մէջ, որոնք կը պատկանին Յարեթական գիտութեանց համալսարանին, կը գտնուի (անտիպ Corpus Inscriptionum Chaldicarum)² արձանագրութիւնը Իշպուին Մինուասի՝ Վանի Ս. Պողոս եկեղեցոյն մէջ: Արտաքին տեսքէն դատելով կը հետեւցնենք որ տունը կոթողին վերի մասը սկզբնական 18 տողերով: Գրութիւնը քիչ մը խանգարուած է իւր հետագային դրոշմուած հայկական խաչով, այնու հանդերձ կրնայ վերանորոգուիլ լիովին այն մասերուն մէջ որոնք հասած են մեզի: Քալանթարի ճանապարհորդական օրագրութեան կը գտնենք հետեւեալ յիշատակութիւնը արձանագրութեան մասին. «Վան. Ս. Պողոս եկեղեցի. սեպագրութիւն կրող քարը ագուցուած է եկեղեցւոյ հարաւային պատին»:

Դժբախտաբար չի յիշեր տարածութիւնը կոթողին եւ ոչ ալ լուսանկարը յաջող է: Արձանագրութիւնը կ'աւանդէ Ութերու, Լուշայի եւ Կատարցայի նուաճութիւնները, այսինքն այն երեք անձներու կամ ցեղերու ընկճումը որոնց կը վերաբերի ուրիշ արձանագրութիւն մըն ալ նոյն եկեղեցիէն (տպուած Sayceէն 31 թուով եւ C. I. Ch թ. 13ի տակ յիշատակուած): Մեր բնագիրը փոփոխ կը գուգաղիալ երրորդ արձանագրութեան մը՝ հրատարակուած C. F Lehmann-Hauptի կողմէ C. I. Ch մէջ թ. 14ով. սակայն ինչպէս քարին տեսքը, նոյնպէս նաեւ բառերու կարգը տողերու մէջ չեն թոյլատրեր նոյնացնել երկու վերոյիշեալ արձանագրութիւնները: Անտարակոյշ չեալ արձանագրութիւնները: Անտարակոյշ չենք գործ ունինք երկու տարբեր արձանագրութիւններու հետ որ նոյն նիւթին շուրջ

կ'անդրադառնան: Այդ յիշուած երեք արձանագրութիւնները անձուկ կերպով կ'պուած են իրարու բովանդակութեամբ եւ կը պատկանին նոյն թագաւորներու գահակից եւ գործակից իշպուինի եւ Մինուասի:

Անոնցմէ այստեղ հրատարակուած երկու վերջինները՝ (Lehmann-Hauptի թ. 14), դատելով իրենց պահպանուած մասերէն՝ ընծայուած են մասնաւորապէս արշաւներու դէպ ի Ութերու, Լուշա եւ Կատարցի: Առաջինը (թ. 14 Lehmannի) կը գտնուի Ս. Յովհաննէս եկեղեցին Կիւսնենց գիւղին (Բասում-օղլու). եւ այժմ նոյն եկեղեցիի սիւնին իրեւ խարխալ կը ծառայէ. երկրորդը (ներկան), ինչպէս ըսինք, ագուցուած է Ս. Պողոս եկեղեցիի հարաւային պատին. երրորդը Վանի նոյն եկեղեցիէն՝ (ընդօրինակուած Layardէն) զբոսուած է կոթողի երկու կողմերուն վրայով եւ ագուցուած եկեղեցիի պատին մէջ: Այս վերջին արձանագրութեան մէջ՝ բաց ի երեք անուններէ՝ կը յիշուի չորրորդ մըն ալ Etiuqini թագաւորականներու գաղափարանիշով հանդերձ:

Այնչայտնի է որ այս արձանագրութեանց մէջ խօսքը կամ թագաւորներու շուրջն է՝ որ կը կրեն այդ չորս անունները, կամ արշաւանքներու մասին այն թագաւորներուն՝ որ կ'իշխեն վերոյիշեալ ցեղե-

1. Доклады Академии Наук С С С Р 1930. (Comptes rendus de l'Académie des Sciences de l'U. R. S. S.) Լենինգրատ. 1930. տար. В. 8, էջ 143.
2. C. F. Lehmann-Haupt, Corpus Inscriptionum Chaldicarum. Textband und Tafelband, I Lief. Berl. - Lpz. 1928.